

Dijitalleşme ve Dini Pratikler: Bir Literatür Taraması*

Digitalization and Religious Practices: A Literature Review

Selman OKUMUŞ¹

Derleme Makale Review Article

Geliş tarihi/Received:
02.12.2022

Son revizyon teslimi/Last
revision received:
25.03.2023

Kabul tarihi/Accepted:
25.05.2023

Yayın tarihi/Published:
31.05.2023

Atıf/Citation:

Okumuş, S. (2023). Dijitalleşme ve
Dini Pratikler: Bir Literatür
Taraması. *TAM Akademi
Dergisi*, 2(3), 101-122.
[https://doi.org/10.58239/
tamde.2023.03.006.x](https://doi.org/10.58239/tamde.2023.03.006.x)

DOI:

10.58239/tamde.2023.03.006.x

ÖZ

Günümüzde dijitalleşme, sadece teknik boyutuyla değil toplumsal hayata etkileriyle de gündelik hayat pratiklerini önemli ölçüde etkilemiştir. İnsanoğlu tarihin her döneminde mevcut olanakları zorlayarak yeni teknolojiler üretmiştir. Üretilen bu teknolojiler, toplumsal dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle iletişim alanındaki yenilikler, insanların birbirleriyle ve toplumla ilişkilerinde önemli değişimlerin kaynağı olmuştur. 1990'lı yıllardan itibaren hayatımıza giren internet ise zamansız ve mekânsız ortamlar yaratarak gündelik sosyal alanda gerçekleştirdiğimiz bütün etkinlikleri dijital ortama taşımış; yeni bir kültür alanı oluşturmuştur. İnsanlık tarihi boyunca var olan din kavramı ise toplumsal bir kurum olarak sosyal yaşamda önemli etkilere sahiptir. Toplamların iletişim yolculuğu içinde, teknolojiye etkilerden dini iletişim de etkilenmektedir. Kuşkusuz içinde bulunduğumuz dijital dünyada da dini pratikler, bu teknolojiden oldukça etkilenmişlerdir. Özellikle Covid-19 pandemisi döneminde dinin iyileştirici ve destekleyici gücüne ihtiyaç duyan bireyler, dini pratikleri dijital ortamlara taşımışlardır. Bu dönemde dinin manevi gücüne olan ihtiyacın artmasına karşın, yaşanan sosyal ve fiziki izolasyon nedeniyle ibadet mekanlarından uzak kalan bireyler, kendilerine yeni alan olarak dijital ortamları seçmişlerdir. Özellikle etkileşimin yüksek olduğu sosyal medya, dini vaazların/konuşmaların gerçekleştirilebileceği, din pratiklerinin özgürce uygulanabileceği ortamlar olarak tercih edilmiştir. İnsanlar böylece, karşılıklı soru-cevap etkinliklerini gerçekleştirebilecek ve sohbeti takip eden diğer kullanıcılarla iletişim kuracakları bir ortama sahip olmuşlardır. Bu çalışma iletişim teknolojilerindeki değişimlerle dini uygulamalar arasındaki ilişkileri ele alan kuramsal yaklaşımları haritalandırmayı ve dijitalleşme-din ilişkisi çerçevesindeki kuramsal tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Din, Gündelik Hayat, Dini Pratikler, Yeni Medya

^{1.} İstanbul Ticaret Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, selmanokumus@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-6012-4094

* "İletişimsel Eylem Kuramı Bağlamında Dini Pratiklerin Dijital Dönüşümünde Youtube Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

ABSTRACT

Digitalization in today's world has not only impacted daily life practices from a technical standpoint but also from a societal perspective. Throughout history, humans have constantly pushed the boundaries of available resources to create new technologies. These technologies have brought about social transformations. Innovations in communication, in particular, have been a significant source of change in how individuals interact with each other and society. Since the 1990s, the internet has entered our lives, creating timeless and location-independent environments, transferring all our everyday social activities to the digital realm, and establishing a new cultural domain. Religion, a concept that has existed throughout human history, holds significant influence as a social institution in social life. In the journey of communication within societies, religious communication is also influenced by technological advancements. Undoubtedly, in the current digital world, religious practices have been greatly impacted by this technology. Especially during the Covid-19 pandemic, individuals in need of the healing and supportive power of religion have shifted their religious practices to digital platforms. Despite the increased need for the spiritual power of religion during this period, individuals who were distanced from places of worship due to social and physical isolation chose digital platforms as a new space. Particularly, social media, with its high level of interaction, has been preferred as an environment where religious sermons/speeches can be delivered and religious practices can be freely conducted. As a result, individuals have gained access to an environment where they can engage in interactive question-and-answer activities and communicate with other users following the conversation. This study aims to map theoretical approaches that address the relationship between changes in communication technologies and religious practices and contribute to theoretical discussions within the framework of the digitalization-religion relationship.

Keywords: Digitalization, Religion, Everyday Life, Religious Practices, New Media

Extended Abstract

It Today, digitalization has significantly influenced the practices of everyday life not only with its technical dimension but also with its impact on social life. Humankind has produced new technologies by pushing the existing possibilities in every period of history. These technologies have brought about social transformations. According to Walter Ong, the communicative journey of humanity begins with oral culture. In the period when the oral culture was dominant, the means of communication was 'the word'. In this period, the equipment needed to communicate effectively with the target audience was a strong memory and cogent oratory techniques. With the written culture brought about by the invention of writing, a new cultural structure much different from the dynamics of oral culture was born, and this cultural structure had been the initiator of cognitive changes in society. According to Ong, the invention of writing, which is also considered the beginning of civilization, caused the invention of the printing press with the innovations that followed it, and the invention of the printing press is considered the milestone of the transition from traditional society to modern society.

For the reasons mentioned above, some social scientists have seen technological developments as the main initiator of the transformation taking place in society on political, cultural, and social grounds and have suggested that technology has a determining effect on social values. This approach called technological determinism evaluates technology at the center of social changes and

transformations. Herold Innis, one of the prominent technological determinists in the field of communication, states that humans create their own technology and that this technology shapes their cultural life. According to Innis, the main sources of developments in communication technology are social and cultural changes. McLuhan, on the other hand, treats technological tools as an extension of human beings, like all devices. According to him, media of communication have an effect on sensory organs in terms of perception and thought acquisition through the technologies they use. The philosopher, who works on television in particular, emphasizes that this medium is an audiovisual medium and that the intellectual dominance of individuals is high. Through television, culture evolves from local to global, turning the world into a 'global village.' At this point, Manuel Castells states that society has acquired a network form in the globalizing world with the influence of communication technologies and that not only culture but also social and political structuring has been affected by this transformation.

Innovations, particularly in the field of communication, have been the source of significant changes in people's relationships with each other and with society. The internet, which has been in our lives since the 1990s, came into our lives as another communication channel by creating timeless and space-free spaces. All the activities we carry out in the everyday social sphere have moved to digital environments and created a new cultural space. Digitalization, which is defined as digitalizing any business, commodity, service, or work; presenting it on a digital medium; creating a different business model with digital resources, is one of the most dominant concepts influencing the social developments of our time. Historically, humanity has tried to increase the speed of communication in every period. Speed takes the lead in possibilities offered by the digital communication age. Paul Virilio states that with the prevalence of speed-oriented technologies today, a new model of social organization based on movement for modern societies has been put forward. According to Virilio, speed is a null subject in modern societies. Moreover, speed not only transforms societies but also transforms the nature of the human body.

On the other hand, the concept of religion that has existed throughout the history of humankind has significant effects on social life as a social institution. Religion has been one of the main areas of thought in all fields of social sciences. Belief systems, which started with the history of humanity, have been important research topics in sociology and psychology. Esteemed researchers in this field have produced studies and thoughts on religion. The concept of religion, which has such an important place in the history of thought, also has an important place in the field of communication. Religious communication is also affected by the effects of technology within the communication journey of societies. In particular, the increase in individual religious practices through these opportunities presented by communication technologies increases the interest in studies in this field. Specifically social media, using all the opportunities that the digital world has brought to the field of communication, has become a preferred area for individual and social communication. Individuals are able to perform almost all their activities related to everyday social life in this new medium. Undoubtedly, in the digital world that we are in, religious practices have also been greatly influenced by this technology. During this interaction, thanks to the diversity of the new media environment, the increase in religious interactions has brought about new concepts. Especially with the academic studies of Heidi Campbell, the concept of "Digital Religion" has started to be widely used to describe online religious practices. The timeless and spaceless communication media of the Internet have created spaces that facilitate access in religious practices too. Particularly during the Covid-19

pandemic, individuals who need the healing and supportive power of religion have moved their religious practices to digital environments. Individuals who kept away from places of worship due to social and physical isolation despite the increasing need for the spiritual power of religion during this period chose digital environments as a new space for themselves. Social media, in particular, where there is high interaction, has been preferred as the environment in which religious sermons/speeches can be held and religious practices can be performed freely. Thus, people have an environment where they can conduct mutual Q&A activities and also communicate with other users who follow the conversation. This study evaluates the relationship between changes in communication technologies and religious practices in the context of social history and makes a conceptual approach to the relationship between digitalization and religion..

Giriş

21. Medya ve din ilişkisi konusundaki literatür, 2000'li yıllarda yoğun ilgi görmeye başlamış; günümüzde ise ayrı bir araştırma alanı olarak gelişimini de sürdürmektedir. İletişim teknolojilerinin yarattığı olanaklar ve bu teknolojiler üzerinden gerçekleşen bireysel dini pratiklerin artması, bu ilginin önemli sebepleri olarak görülmektedir (Stout & Buddebaum, 2088, s. 226). Medya ve din ilişkisi konusundaki literatüre bakıldığında konuya ilişkin çalışmaların çok disiplinli bir yapıda olması da diğer önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. İlahiyat çalışmaları ve medya çalışmaları dışında sosyoloji, antropoloji, psikoloji alanlarında da konu yoğun bir şekilde ele alınmaktadır. Bu görüşten hareketle bu çalışmanın ana sorusu, "dijital çağda din ve medya ilişkisi disiplinler arası zeminde hangi dinamiklerle biçimlenmektedir?" olarak belirlenmiştir.

Dijitalleşen dünya, hayatımızdaki birçok iletişim biçimini kendisine uyarlayarak, farklı alanlarda gündelik hayat pratiklerimizi de değiştirip dönüştürerek sosyal yaşamımızın bir uzantısı haline gelmiştir. Günümüz dünyasında iletişim alanında teknolojik gelişmelerin geldiği nokta, uzun bir yolculuğun sonucudur. Ama asıl teknolojik ivme Sanayi Devrimi sonrasında artmıştır. İnsanlık tarihinde 1950 senesine kadar gerçekleşen bütün teknolojik gelişmeden ve dolaşımda olan enformasyondan fazlası, sonrasındaki yetmiş yılda yaşanmıştır. Günümüzde gelinen teknolojik altyapı ile iletişim, anlık gerçekleştirilmektedir.

Dijital dünya sadece sunduğu eş zamanlı iletişim olanakları ile değil, aynı zamanda içerikleri ve sunduğu ortamlarla da gündelik hayat pratiklerimizi etkilemiştir. Bireysel ve toplumsal hayatımızdaki birçok pratik, bu hızlı teknolojinin etkisinde değişmiş ve dönüşmüştür. Dijital dünyanın bize sunduğu internet ve sosyal ağlar, sosyal hayata dair bütün bileşenler dijital ortama taşınırken, toplumsal yaşamın önemli bileşenlerinden din olgusu da bu yeni iletişim ortamlarında kendine yer bulmuştur. İnternet zamansız ve mekânsız iletişimi sağlarken, sosyal hayatın önemli bir dinamiği olan dini konularda da erişimi kolaylaştırıcı pratik alanlar sunmaktadır. Ayrıca sadece evrensel bağlamda iletişim olanağı sağlamakla kalmamış aynı zamanda teoloji çalışmalarına destek vermiş, dini eğitim konusunda da yardımcı olmuştur.

Dini iletişimde hatipler, buldukları ortamların ve kullandıkları araçların avantajlarını hedef kitlelerine en etkili biçimde ulaştırmak için kullanırlar. Dini pratiklerin gerçekleştiği cami, havra, kilise, şapel vb. ibadethanelerde iletişim yapıları farklılık gösterebilir. Mekânın tarihi ve mimari özellikleri, hatibin konuşma tekniklerinin belirlemesini sağlamaktadır. Özellikle, mekândaki yankı ve ses dağılımı, vurgunun farklı biçimlerde yapılmasına neden olabilmektedir. Hatip konuşurken, yankı ile kendi sesinin

karışmaması için ara boşluklar vererek söylemini etkin kılmaktadır. Ayrıca nefesi, sesi profesyonelce kullanmak, hitabetin gücünü ve etkisini arttırmaktadır. Yeni medyada ise hatip; sadece ibadethaneye gelen kişilere değil dijital uygulamalar aracılığı ile tüm dünyaya hitap etme olanağı bulabilmiştir. Ayrıca yeni medya, kendi söylem dilini oluştururken, teknoloji ile çeşitli avantajlara sahip olmuştur. Örneğin, sesin ve konuşmanın amaca daha uygun kullanımı, dinleyenler üzerindeki etkisini de artırmıştır. Küresel Covid-19 pandemisi nedeniyle toplumsal ve bireysel olarak çeşitli sıkıntılar yaşanmıştır. İnsanlar bu dönemde kapanan mabetler nedeniyle ibadetlerini gerçekleştirmek ve manevi destek almak için dijital ortamda “online” hizmet alanını tercih etmişlerdir.

Online din pratiklerinin bir diğer önemli özelliği de kurumlardan bağımsız, sınırlandırılmamış ve engellenmemiş bir ortamda demokratik bir katılıma olanak sağlamasıdır. Bu imkân, dini uygulamaların dijital olanakları kullanarak özgürce ortaya koymasını sağlamaktadır. Dini pratiklerin yeni iletişim araçları üzerinden insanlara ulaşması yeni bir kamusal alan da yaratmaktadır. Sosyal medya ile sınırlandırılmamış ve engellenmemiş, tartışarak görüşün üretilebileceği özgür bir ortam ortaya çıkmaktadır.

Dijitalleşme ve farklı iletişim ortamlarının ortaya çıkışı toplumsala dair bütün kavramları derinden etkilemiştir. Geleneksel kavramların bir kısmı biçim değiştirmiş, bir kısmı ise tamamen ortadan kalkmıştır. Dijital dünya, insanların bir araya geldiği ve kendilerini özgürce ifade etme olanağı bulduğu güçlü yaşam alanları sunmaktadır. Dijital dünyada oluşan yeni kamusal ve yaşam alanları, insanların özgürce fikirlerini beyan ettiği ortamlardır. Bu ortamlar bireyleri geleneksel medyanın, araçsal aklı egemen kılan kurumsal mekanizmalarının ve sahiplik ilişkilerinin ön planda olduğu, ekonomi-politik ilişkilerinden kurtarmaktadır. Yeni Medyanın yapısı zaman içerisinde çok değişmiş olsa da; kurumsallaşma hızlanmış olsa da bu özgürlük alanını sağlamaya devam etmektedir. Sosyal medyanın çift yönlü iletişime sahip olması ve kolay erişilebilirliği, insanlara fikirlerini özgürce sunma olanağı sağlamaktadır. Bu değişimi anlayabilmek bu konuda geleceğe yönelik eğilimleri saptamak için önemli bir zemin oluşturacaktır.

Bu çalışma yukarıda belirtilen bütün bu toplumsal süreçler ışığında, iletişim teknolojilerindeki değişimlerle dini uygulamalar arasındaki ilişkileri ele alan kuramsal yaklaşımları haritalandırmayı ve dijitalleşme-din ilişkisi çerçevesindeki kuramsal tartışmalara katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Sözlü İletişimden Dijital İletişime; İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Dönüşüm

İnsanlık tarihi boyunca kullanılan iletişim yöntemleri ve teknolojileri, toplumun gelişiminde önemli belirleyici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan iletişim araçları toplum kültürünü de farklı şekillerde ve başat olarak etkilemiştir. İnsanın konuşma ve söz ile başlayan iletişim serüveni, daha fazla insana, daha hızlı şekilde hitap etme olanaklarını arama yolculuğu olarak günümüze kadar devam etmiştir. Matbaanın icadı ile başlayan değişim süreci, sanayi devrimi ile 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşan teknolojik gelişmeler, iletişim alanında da büyük yenilikleri ortaya çıkarmıştır. Takip eden yıllarda ortaya çıkan dünya savaşları, kitle iletişiminin ve kitle kontrolünün önemini daha da artırmıştır. Bu ihtiyacı karşılamaya yönelik geliştirilen yeni iletişim teknolojileri, günümüz medyasının temellerini oluşturmaktadır.

1990'lı yıllardan itibaren internetin de etkin ve aktif kullanımı, zamanla dijitalleşmenin bütün hayatımıza yön vermesine sebep olmuştur. Yaşadığımız bu dijital çağı değerlendirirken, toplumsal

gelişimin her aşamasında iletişim teknolojilerinin toplumsal yapıyı nasıl etkilediğinden bahsetmek gerekir. Bu kültürel değişim ve dönüşüm de uzun bir sürecin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

İletişim, toplumun temel bir ögesidir. Bu öge toplumda gerçekleşen bütün etkinliklerin ve davranışların zemini niteliğinde bir görev üstlenir. Bu sebeple iletişim çalışmalarını, toplumbilimsel çalışmalardan ayrı tutmak mümkün değildir. Toplumsala dair ne varsa, iletişim kanalı içerisinde gerçekleşir. İletişim alanı insanlık tarihi kadar eskiyken, 19. yüzyılda teknolojisi yeterince gelişmediğinden kitleleri etkileme gücü sınırlı olan iletişim araçları sosyal teorinin çalışma alanlarında kendisine yer bulamamıştır. Bu yüzyılda sosyal teori, iletişim araçlarının toplumsal etkilerine neredeyse hiç yer vermemiş ya da önemsiz oldukları üzerinde durmuştur (Odyakmaz Acar & Çağlar, 2021, s. 212). Böylece toplumbilimsel çalışmaların temelleri, 19. yüzyıl sonrasında atılmaya başlanmıştır (Tekinalp & Uzun, 2004, s. 5). İletişim, teknoloji ve toplum ilişkisi, iletişim alanının çok disiplinli yapısı içerisinde temel araştırma alanlarından birisi olmuştur. Teknolojik gelişmelerin iletişim süreçlerinin ve toplumsal ilişkilerin belirlenmesinde kurucu bir rol oynadığı düşüncesi ilgili literatürün öne çıkan yaklaşımlarındandır (Özçetin, 2018, s. 234). Bu yaklaşımları teknokratik yorumlar olarak gören; teknolojinin mistifiye edilmesi olarak yorumlayan yaklaşımlar da mevcuttur (Yaylagül, 2010, s. 68). Bu alanda öne çıkan yaklaşımların ortaya konulması, dijitalleşmenin dini pratiklere etkisi konusundaki literatürü değerlendirmek bağlamında da önem taşımaktadır.

1.1. Walter Ong: Sözlü Kültür-Yazılı Kültür

Walter J. Ong, “Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi” isimli kitabında, sözlü ve yazılı kültürlerin özelliklerini ortaya koyarak, toplumu nasıl etkilediğini belirlemeye çalışmıştır. Ong, kitabında kültür evrelerini, dilin üretim biçimlerine göre tarihsel çizgiye de bağlı kalarak, üç aşamada değerlendirmiştir: İlk evre sözlü kültür, ikinci evre yazılı kültür ve son olarak ikinci yazılı kültürdür (Ong, 1999, s.23). Önce ‘sözlü kültür’den bahsedilmektedir. Yazının icadı ile başlayan dönem ‘yazılı kültür’ olarak adlandırılmakta ve son olarak da teknolojik gelişmeler ile birlikte dijital dönem karşımıza çıkmaktadır. İletişimde tarihsel olarak incelenen bu dönemler, aynı zamanda insan iletişiminin hızına ve biçimine dair de belirleyici olmakta ve toplumun sosyal, kültürel, politik ve ekonomik yaşamlarını da dönüştürmektedir.

Medya en kabul gören anlamı ile araç demektir, ancak aynı anlamı taşıyan diğer kelimelerden farkı, direk bağlantı kurmadığınız kaynakla aranızda bağ ve bağlantı kuran araç anlamına gelmektedir. Medya, iletişim etkinliğine aracılık ederek; onu görünür kılarak, işlevsel hale getirerek özgün bir anlam alanı kurar. Bu sebeple bireyler arasında iletişimden bahsedebilmek için bir medyadan bahsetmemiz gerekmektedir (Anık, 2018, ss. 130-131). Toplumsal hayatın bilinen ilk medyası “söz”dür. Bireyler söylemek istedikleri düşüncelerini, seslerle temsil ederek konuşma halini gerçekleştirmişlerdir. Böylelikle sözlü iletişim biçimleri, kendi kültürünü de oluşturmuştur. Sözlü kültürde kültürel değer ve geleneklerin aktarımı da sözlü olarak, folklorik müzik, atasözleri, destanlar, deyimler olarak gerçekleştirilmişlerdir. Sözlü kültür toplumsal hafızayı ve tecrübeyi önemser, korur ve nesilden nesle aktarır. Toplumu bir arada tutan ve onun yapı taşları olan, tarih, hukuk, edebiyat gibi aktarımla gelen bilgilerin kaynağı korunmuş olur (Yücel, 2017, ss. 7-8).

Uygarlığın başlangıcı olarak kabul edilen yazının icadı, sözlü kültürün dinamiklerinden çok daha farklı bir kültürel yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bu kültürel yapı, sadece kültürel değil bilişsel değişimleri de beraberinde getirmiştir. Ong (2007, s. 205), bu geçişin özellikle bilinç ve algılama düzeyinde

yaşananların kültürü başkalaştırarak, daha geniş bir bakış açısıyla farklı ve yeni gelişimleri de ortaya çıkardığını belirtmektedir.

Sözlü kültür ve yazılı kültürün yukarıda belirtilen farklılıkları, değişik düşünme biçimlerini benimseyen toplumları da beraberinde getirmiştir. Yazının icat edilmesi, insanlık tarihinde önemli bir aşama olarak düşünülmekte ve medeniyetin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Matbaanın kullanılmaya başlanması da şüphesiz geleneksel toplumdan modern topluma geçişi ifade eder. Bu durum gerek birey gerekse toplumsal düzeyde gerçekleşen bilişsel ve kültürel değişimlerdir. Dolayısıyla iletişimin farklı biçimleri, bilinç ve algılamadaki değişimleri, farklı bakış açısı kurarak yeni toplumsal değişimlere sebep olmaktadır (Ong, 2007, s. 205).

Ong'un bu değerlendirmesi iletişim çalışmaları açısından bu bağlamda önemlidir. Çünkü kullanılan medyanın özellikleri ve kaynağı, sadece iletişimin yapısındaki değişimlere değil aynı zamanda kültürün de yeniden şekillenmesine neden olmaktadır. Örneğin; sözlü kültürün hâkim olduğu dönemlerde, Maalouf'un da belirttiği gibi iletişim kısıtlıdır. Tüm dünyada insanlar benzer hayatları yaşamaktadırlar. Değişim de yenilik de çok yavaş gerçekleşmektedir (Maalouf, 2009, s. 68-69). Günümüzde ise dijitalleşmenin etkisiyle iletişim hızlanmış, bu hız bütün bireysel ve toplumsal hareketlere yansımıştır.

1.2. Teknolojik Belirlemeler: Harold A. Innis ve Marshall McLuhan

İletişim teknolojilerinin gelişimi, toplumdaki yaygın kullanımı, sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiş ve 'iletişim teknolojisinin belirleyiciliği' görüşü önem kazanmaya başlamıştır. Harold Innis ve Marshall McLuhan bu görüşün önemli temsilcileri arasında yer almaktadır. Uygarlık tarihini biçimlendiren ve değiştiren temel belirleyicinin iletişim teknolojisi olduğunu belirten Innis ve McLuhan, iletişimin teknolojik tarihini, uygarlık tarihinin merkezinde değerlendirir (Tekinalp & Uzun, 2004, s. 134).

Innis, tarihçi ve ekonomist olmasına karşın, çoğunlukla iletişim ve teknoloji tarihi alanındaki çalışmalarıyla tanınmaktadır. Kitaplarında sıklıkla üzerinde çalıştığı iletişim tarihi ile teknolojinin toplumsal etkileri konuları bunun en önemli etkenlerinden biri olmuştur. Böylelikle, Innis'in teknoloji ile ilgili görüşleri iletişim bilimcilerince her zaman önemsenmiştir. Innis, sosyal birleşmenin, teknolojik gelişimlerin değişim kaynağı olduğunu düşünür. İnsan kendi teknolojisini var eder, bu teknoloji de onun kültürel yaşamını şekillendirir. İletişim teknolojisindeki gelişmelerin ana kaynakları, toplumsal ve kültürel değişimlerdir (Alemdar & Erdoğan, 1998). İletişim çalışmalarında Innis, "The Bias of Communication" ve "Empire and Communication" eserleriyle tanınmaktadır. Innis'in bu yaklaşımı teknolojik belirlemeci (*determinist*) olarak ele alınmaktadır. Buna göre teknolojik araçların büyük kısmı, insanın fiziksel yeteneklerini geliştirmek için geliştirilmiştir. Teknolojik yenilikler hem toplumsal örgütlenmeyi dönüştürmekte hem de toplum istikrarında belirleyici olmaktadır. Innis teknolojinin ve özellikle de iletişim teknolojilerinin, sosyal hayattaki güç ilişkileri ve organizasyonlarına etkisi üzerine çalışmalar yapmıştır. Innis, belirli iletişim araçlarının belirli güç ilişkilerini de düzenlediğini düşünmektedir (Oruç, 2020, s. 10). Marshall McLuhan ise Innis'ten farklı olarak iletişim teknolojilerinin bireyler üzerindeki etkilerine odaklanmıştır (Özçetin, 2020, s. 246). McLuhan'a göre uygarlık tarihinde her kültürel dönemde, yaşanan kültürün öncel özelliklerinin aktarılmasında medyanın önemli bir rolü vardır. Medya, çağın kıymetli kültürel bilgisinin kayda alındığı ve aktarıldığı bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır.

“McLuhan'a göre araç insanların uzantısıdır; bu uzantı araç, akla gelen her şeyi kapsar, konuşulan ve yazılı sözcük, giysi, ev, para, saat, basın, yol, araba, tekerlek, bisiklet, uçak, fotoğraf, telgraf, daktilo, telefon, gramofon, sinema, radyo, televizyon, silah... Giysiler derimizin uzantısıdır. Ev sığınak olarak, vücut açısından ısı kontrol mekanizmasıdır. Kentler vücut organlarının, geniş grupların gereksinimlerini sağlamada daha da ileri uzantılardır” (Erdoğan & Alemdar, 2002, s. 171). McLuhan, iletişim araçlarının, kullandıkları teknolojide duyu organlarıyla algılama ve düşünce kazandırma etkileri olduğunu belirtmektedir. Özellikle televizyonun duyuların çoğuna hitap eden görsel-işitsel bir araç olarak bireyler üzerinde düşünsel hakimiyetinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Böylelikle kültür, yerelden küresele doğru evrilerek dünya ‘küresel köy’ haline gelmektedir (McLuhan, 2001).

İletişim teknolojilerinin toplumun odak noktası olduğu konusunda hem fikir olan Innis ve McLuhan, etki konusunda farklı düşünmektedir. Innis’e göre teknoloji, toplumsal örgütlenme ve kültüre etki ederek kültürü değiştirir, biçimlendirir. McLuhan ise bu konudaki düşüncelerini duyu organları ve düşünce üzerinde konumlandırmıştır.

1.3. Manuel Castells ve Ağ Toplumu

Toplumların ve kültürün iletişim teknolojilerinden yoğun olarak etkilendiğini savunan bir diğer toplumbilimci ise Manuel Castells’dir. Manuel Castells, küreselleşen dünyada, iletişim teknolojilerinin de yardımıyla toplumun bir ‘ağ’ biçimini kazandığını belirtmektedir. Castells sadece kültürün değil, ekonomik, toplumsal ve siyasi yapılanmanın da bu enformasyon teknolojilerinden etkilendiğini belirtmektedir. Teknoloji öyle bir noktaya gelmiştir ki, dünyanın herhangi bir yerindeki toplumsal gelişmeden, dünyanın bütünü viral şekilde etkilenmektedir (Castells, 2006).

Castells’e göre teknoloji toplumsal süreçlerde dışsal bir unsur değildir; toplum teknolojik aygıtlara değinilmeden anlaşılabilir (Özçetin, 2020, s.263). İçinde bulunduğumuz çağın iletişime dayalı ağlardan oluşan bir yapıyı ortaya çıkardığını düşünen Castells’e göre internetin yayılması etkileşime dayalı yeni bir iletişim biçimini de mümkün kılmıştır. Castells bu iletişim biçimine “kitlesele öz iletişim” ismini vermektedir (Özçetin, 2020, ss. 264-265).

1.4. Dijital İletişim ve Dijital Toplum

Dijitalleşme en genel anlamda, “herhangi bir işi, eşyayı veya servisi dijital hale getirmek veya dijital bir mecrada sunmak veya dijital imkânlarla farklı bir iş modeli yaratmaktır” (Aksu, 2018, s. 22). Dijital kelimesinin temelini oluşturan “ikili” sayı sisteminin tarihi M.Ö. 9. yüzyıla kadar gider. Günümüzde kullandığımız ikili sayı sistemi ise 17. yüzyıla Leibniz’e kadar uzanmaktadır. İngiliz matematikçi Boole, 19. yüzyılın ortalarında, ikili sayılarla işlem yapmak üzere geliştirdiği, cebirsel ve mantıksal hesaplama yöntemleri ile bütünsel bir “ikili matematik sistemi” ortaya çıkarmıştır. (Yurtsever, 2019, s. 23).

İletinin hızlı aktarımı her dönem önemli bir amaç olmuştur. İletinin bir yerden bir yere en hızlı aktarımı binlerce yıl atlı ulaklarla gerçekleşmiştir. 1800’lü yılların başında trenin icadı ile birlikte ise iletişim hızı, trenin hızına ulaşmıştır. İletilerin, bu amaç için üretilmiş teknolojik cihazlar ile aktarılması ise ancak telgrafın icadı (1830) ile mümkün olmuştur. Bunu takip eden yıllarda telefon (1880) ve televizyon (1923) da icat edilmiş ve iletişimde önemli bir değişim başlamıştır. Bu bahsettiğimiz süreçler yaklaşık bir asırlık bir dönemde gerçekleşmiştir. Ama asıl teknolojik ivme bu tarihlere kadar kendisini göstermiştir. Sanayileşmenin artması iletişim araçlarını da erişilir kılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasındaki süreç bilişim sektörünün dolayısıyla dijitalleşmenin temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilir. Bu tarihlerde özellikle savaş teknolojilerinin ve propaganda amaçlı iletişim teknolojilerinin gelişmesi ile birlikte birçok alanda teknolojik gelişme ivme kazanmıştır. Bell Laboratuvarlarında 1947 yılında üretilen ilk transistör, hızlı bir biçimde mikroçiplere dönüşmüştür. Bunu takiben Silikon Vadisi'nde bilişim teknolojileri ve kapasiteleri gelişme ivmesini artırmış, bilgisayarların boyutlarını ise küçülmüştür. Böylelikle kişisel bilgisayarlar üretilmeye başlanmıştır. Microsoft şirketi kişisel kullanıma yönelik bilgisayarların, işletim sistem uygulamalarında yenilikler yapmıştır. Arpanet ise, askeri ve akademik hedeflerle yola çıkmış bir proje olmasına karşın, yıllar içinde internete dönüşmüştür (Aksu, 2018).

Günümüzde ise zamansız-mekânsız iletişimi sağlayan birçok program ve uygulama, sadece bilgisayarlarımızda değil kullandığımız birçok eşyada karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni teknoloji, bilgisayar ve mobil telefonlar dışında kolumuzdaki saatler ile, evimizdeki güvenlik cihazları ile hatta evimizdeki süpürge ile bağlantı kurarak gündelik hayatımızı programlama olanağı sağlamaktadır. İletişimdeki bu dijital dönüşüm, sosyal hayatlarımızı da biçimlendirerek bizlere yeni olanaklar ve kanallar sunmaktadır. Dijital dünyanın bu imkânları, bireysel sosyalleşmenin aracı olarak kullanıldığı gibi toplumsal pratiklerde de sıklıkla başvurulmaktadır. Dijitalleşme, çağımızda toplumlar üzerinde önemli etkileri olan ve onların gündelik hayat pratiklerini değiştiren, yeni bir hayat görüşüne dönüştüren önemli bir süreç olarak toplumbilimcilerin çalışma alanı haline gelmiştir.

Gelişen iletişim teknolojilerinin, bireysel ve toplumsal yaşama getirdiği olumlu katkılarının yanı sıra olumsuzlukları da toplumbilimcilerin araştırma konusudur. Birçok araştırma, dijitalleşmenin bireyleri belirli güçlerin manipülasyonuna ve denetimine açık hale getirdiği konusunda benzer sonuçlar ortaya koymuştur. Şu bir gerçektir ki; dijital medya, insanlara seslerini duyurma, haksızlıklar karşısında tepki gösterme ve tepkiyi organize etme imkânı verse de aynı medya hâkim gruplara, haklarını arayan bu kişileri izlenme ve bastırmada küresel ölçekte güç vermektedir (Odyakmaz Acar, 1919, s. 113).

Kent bilimci ve mimar Paul Virilio, hız odaklı teknolojilerin yaygınlaşmasının yeni bir toplumsal örgütlenme modelini oluşturduğunu belirtmektedir. Virilio'ya göre; modern toplumlarda gizli özne hızdır. Hız odaklı teknolojilerin yaygınlaşması da modern toplumlar için hareketi esas alan yeni bir toplumsal örgütlenme modeline doğru ilerlemektedir. Üstelik hız, sadece toplumları dönüştürmekle kalmaz, insan bedeninin doğasını da radikal bir biçimde dönüştürmektedir (akt.Sadakoğlu, 2020, s. 205). Virilio, eski toplumlardaki 'öteki grup'tan fiziki çalmaya yani taşınabilir zenginliğin el değiştirmesine bağlı savaş geleneğinin, niteliğinin değişmesiyle kredi ve sözleşmeleriyle biçim değiştirmiştir. Böylece toplumlarda hızın artışı ile birlikte 'zaman savaşı' çağına girilmiştir (Virilio, 1996, ss. 50-51).

Günümüz toplumunun iletişim merkezi haline gelen dijital medya "hız" odaklı bir teknolojidir. Hız ve geçiciliğin hâkim olduğu bu ortam üzerinden kurulan ilişkilerde zaman ve mekânın önemi kalmamıştır. Reel dünyada bir arada olamayan insanlar sanal dünyada sosyalleşme ve toplumsallaşma yolunu tercih etmektedir. Bugün artık insanın insanla iletişimi, insanın makinayla iletişimine dönüşmektedir.

Günümüzde iletişimde egemen olan internet ve sosyal medya, enformasyonun üretim ve aktarım aşamalarında geleneksel medyanın hakimiyetini kırmıştır. İnternet teknolojilerinin imkânlarıyla gerçekleşen hızlı, ucuz, kolay erişilebilir çift yönlü iletişim modeli, özgürce iletişim imkânı sağlamaktadır. Sosyal medya, katılım ve ifade özgürlüğü, etkileşim olanakları, zaman ve mekândan

bağımsız erişim imkânlarıyla da toplumsal uzlaşma ve demokratik tartışma zemini olmuştur (Çağlar, 2017, ss. 10-12).

2. Medya ve Din Çalışmaları: Kuramsal Yaklaşımlar

İletişim teknolojilerinin gelişmesi; dini inanışlar, ibadetler ve yaşantıların bu araçlar üzerinden yayılmasını ve temsilini de beraberinde getirmiştir. Dini pratikler kitle medyası da dahil olmak üzere kültürün neredeyse tüm sektörlerinde kendini göstermektedir (Stout & Buddenbaum, 2008, ss. 226). Dini inanç ve pratiklerin kültür alanındaki bu ağırlığına rağmen konunun akademik alanda son derece sınırlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. 2000'li yıllarla birlikte konuya ilişkin ilginin arttığı görülmektedir. Bu süreçte iki önemli gelişmenin belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve dijitalleşmeyle birlikte dini pratiklerin ve din eğitiminin bu araçlar üzerinden giderek artan bir şekilde yayılmasıdır. Mega kiliseler, radyo haçlı seferleri, çevrimiçi vaazlar ciddi katılım gösterilen alanlar olarak ortaya çıkmaktadır. İkincisi ise seküler medyada ritüel, derin duygu, inanç, topluluk gibi dini terimlerin sıklıkla kullanılmasıdır (Stout & Buddenbaum, 2008, s. 226). Önümüzdeki dönemde gerek teknolojik gelişmeler gerek dini cemaatlerin bu mecralara artan yönelimi düşünüldüğünde medya ve din alanındaki çalışmaların önemi daha da büyümektedir.

2.1. Kavramsal Olarak Din

Gündelik hayatta önemli bir yer tutan din, sosyal bilimcilerin de önemli çalışma alanlarından biridir. Bu çalışmaların başat tartışmalarından biri 'din' kavramının anlamı üzerine olmuştur. Günter Kehr (1998, s. 17), yüzlerce din tanımı yapılabileceğini vurgulayarak, dinin bütün insanları ilgilendiren yapısı, farklı biçimlerde kendini göstermesi ve heterojenliği nedeniyle yeterli aynı zamanda özenli bir tanım bulmanın çok zor olduğunu belirtmektedir. Yumni Sezen (1993, s. 21) ise yaptığı çalışmada, 'din'in kelime anlamını tartışmış, dinin Arapça ve Latinceye göre kelime anlamlarını incelemiştir. Buna göre; "Arapça'da "din"; yol, hüküm, mükâfat, itaat, hesap verme, saltanat, mülk, adet, baş eğmek, ferman, hal, kaza, tedvir, takva, ma'siyet anlamında kullanılmaktadır. Latince'de ise religare kökünden religion olarak kullanılmakta ve bağlamak/cemaat anlamlarına gelmektedir."

Kur'an'da 'din' kelimesi 92 yerde kullanılmaktadır. Bunlardan 43'ü Mekke'de, 49'u Medine'de inen surelerde yer almaktadır. Din kelimesi Mekke'de inen ayetlerde, 'yevm id din, muhlisine lehu'd-din' tamlamasıyla kullanılmıştır. Bu ifade din günü; hesap-ceza günü/mükâfat günü manasında kullanılmıştır. Buğdaycı'ya (2007, ss. 7-8) göre ise Mekke döneminde inen ayetlerde din olgusu, "tarihin akışına yön veren zaman ve âleme hükmeden, dini ortaya koyan, hesap gününü elinde tutan 'Allah'ın otoritesi'" şeklinde özetlenebilir. Medine'de inen ayetler zamanında ise bu içerik daha geniş anlamda kullanılmıştır. Bireyin Allah'a bağlı bir yaşam geçirmesi, İslam dünyasına karşı sorumluluklarını yerine getirmesi, Allah'ın mutlak tasarruf ve hâkimiyeti de dinin tanımı içine girmiştir.

Tümer (1994) ise bütün dini kültürlerde, din kavramını anlatmak üzere kullanılan kelimelerin anlamlarının ortak noktasının "yol, inanç, adet, bağ, kulluk" olduğunu belirtmektedir. Bahsedilen bu sözcükler, gücünü insanın iç dünyasında yeşeren ve sonuçları çeşitli eylemlerle kendini gösteren köklü aynı zamanda evrensel bir fenomeni ifade etmeyi amaçlamaktadır. Din kişilere bir hayat biçimi sunan, inananları belirli bir dünya görüşü çerçevesinde ortak bir zeminde buluşturan kurumdur. "Yaradan'a gönülden bağlılık duymak, inanç ve emredildiği gibi yaşamak ve davranışta bulunmaktır" demek mümkündür (Vardı, 2012, s. 16). İnsanın hayat mücadelesini üç aşamada kategorize etmek

mümkündür. İnsan doğar, büyür ve yaşlanır, ardından ölür. Din bu üç aşamada da insana sesle nen ve kapsayan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. (Okumuş, 2007, s. 1).

2.2. Sosyoloji ve Psikoloji Literatüründe Din Kavramı

Sosyolojik bir kavram olarak din birçok düşünürün temel düşün alanlarından biri olmuştur. İnsanlık tarihinin başından beri var olan inanç sistemleri, sosyolojik bir araştırma konusu olarak da dini önemli bir çalışma alanı haline getirmiştir.

Marx genel hatları itibariyle dini ideoloji olarak değerlendirir ve negatif bir yaklaşım içerisinde dir. Ona göre din, en bilinen ifadesiyle “Kitlelerin afyonudur. Yönetenlerin yönetilen kesimler üzerindeki sömürü ilişkilerini maskeleyen bir araçtır ve insan üretimidir; sosyo-ekonomik koşullar yansıtır ve onlar çerçevesinde değişir” (Marx, Engels, 2007, ss. 121-132). Marx dini bir ideoloji, bir üst yapı kurumu olarak değerlendirir, aynı zamanda din egemen sınıfların imtiyazlarını meşrulaştıran bir araç olarak da görev yapar. Marx dinin kendisine karşı olmadığını, ancak dinin yanlısılarına ihtiyaç duyan bir sisteme karşı olduğunu söyler (Ritzer, 2013, s. 70)

Durkheim’a göre; din olgusunu anlamak için işe ilkel dinleri incelemekle başlanmalıdır. Ona göre, genel olarak dinin kaynağı ve objesi kolektif yaşamdır. Dini anlayışlar, toplumların karakterlerinin birer sembolüdür. Tanrı, kişilik kazanmış toplumdaki başka bir şey değildir. Din toplumsal dayanışmayı kuvvetlendirir (Öztürk, 2002, s. 41).

Din sosyolojisini ilk defa ele alan Weber ise dini; sadece sosyal yapıyı ilgilendiren bir olgu olarak değil, aynı zamanda kültürün ve ekonominin de işleşişinde önemli bir belirleyici olarak kabul etmiştir. Weber, “Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu” adlı kitabında, kapitalizmin doğuşunda, Protestan ahlakının önemli etkilerinden bahsetmekte ve bu etkileri sosyo-psikolojik bir açıklama ile değerlendirmektedir. Din sosyolojisini sistematik olarak ilk değerlendiren, dolayısıyla da kurucu olarak kabul edilen Weber, din doğaya ve doğal olana dair yaklaşımlar getirmez, toplumsal olana da kurallar ve kısıtlamalar getirir. Nitekim din, devlet, ekonomi, evlilik, aile, iş ve meslek gibi konulara dair de yaklaşımlar geliştirmektedir. Weber, özellikle ekonomik ilişkiler ve din arasındaki ilişki üzerine çalışmış, dünya üzerindeki büyük dinlerin ahlaklarını inceleme konusu yapmıştır. (Akyüz & Çapçioğlu, 2008, ss. 93-94).

Sosyolojik bir alan olarak din, farklı görüşleri ve tanımları içerisinde barındırmaktadır. Tek tip bir tanımdan bahsetmek mümkün değildir. Ancak insanlık tarihi boyunca, farklı dönemlerde farklı etkilerinden bahsetmek mümkün olacaktır. Birçok düşünür, din ile modernizm arasındaki ilişkiyi incelerken, dinin, modernite güçlendikçe etkisini azaltarak kaybolacağı düşüncesini taşımaktaydı. Ancak bugün bu durumu değerlendirdiğimizde bu düşüncenin aksine dinin, meydana gelen birçok toplumsal olayla ve ilişkilerde önemli ve güçlü etkileri olduğu görülmektedir.

Psikoloji bilminde ise insanların ruhsal ve duygusal gelişmeleri değişip, farklılaştıkça; yaratıcı ve din algıları ve dini yaşama pratikleri de biçimsel olarak farklılaşabildiği kabul edilmektedir (Karacoşkun, 2012, s. 37). Batı dünyasında din, “İnsanın Tanrı, metafizik âlem ya da kutsala yönelik duygu, düşünce ve davranışlarını ifade eden bir sistem” olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede, Taylor dini, “manevi varlıklara inanmak” şeklinde tanımlarken, çağdaş teologlardan Hick de, “insanoğlunun Tanrıya verdiği yanıt” olarak tanımlamaktadır. Gertz ise dini, “varlığın genel yapısı konusunda kavramlar formüle ederek bu kavramlara duygu ve motivasyonların eşsiz derecede gerçeklik arz ettiği ve gerçeklikler yüklediği bir semboller sistemi” olarak ifade etmektedir (Aydın, 2011, s. 19-20).

Freud, dini bir yanılsama olarak kabul etmesine rağmen din konusunu görmezden gelmemiş, tersine ilgi ile çalışmalar yapmış ve insan yaşamını nasıl etkilediğini belirleme çabasında olmuştur (Karacoşkun, 2012, s. 36) Freud, dini psikolojik açıdan değerlendirmektedir. Freud, “Dini sembollerin belli iç duyguları bastırmada önemli rol oynadığına” inanmaktadır. Freud, dini davranış biçimleri ile obsesif (saplantılı) davranış biçimlerini birbirine benzer olarak yorumlamış ve dini ibadet ve ritüelleri bir saplantı nevrozu olarak değerlendirmiştir. Onun savunduğu bu düşünce ‘din bireylerde bir tür nevroz oluşturmaktadır ve bu durumdan kurtulmak gerekir’ tezini ortaya çıkarmıştır.

Carl Gustav Jung, dinin insan yaşamında önemli bir rolü ve önemi olduğunun altını çizerek, dinin ve Tanrı inancının kolektif bilinçdışının ve arketiplerin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Jung dini, insanların zor zamanlarda sığındıkları bir kavram olarak ele almıştır. (Karacoşkun, 2012, s. 43).

Adler ise yaklaşımında, dinsel düşünceler ve öğretilerin doğru olup olmaması ile değil; dini görünümünün yaşamın değişik yorumları olması haliyle ilgilenmektedir. Bu çerçevede anlamsal bir işlevinin olduğunu belirtmektedir. Tanrı fikrini ise mükemmeliyetteki sınır olarak kabul ederek, insanların ve toplulukların ulaşmayı hedefledikleri ya da tasarladıkları zirvenin bu olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Adler, Tanrı gibi olabilmek arzusunun, kurduğu psikolojinin temel kavramlarından ve insan davranışının altındaki temel dinamiklerden biri olduğunu belirtmektedir (Ferah, 2014, s. 204). Erikson ise çocukluk ve ergenlik dönemlerindeki aile ilişkilerinin, dini kimliğin oluşumunda etkili bir işlev gördüğünü kabul etmektedir (Karacoşkun, 2012, s. 45).

Fromm, “Sevme Sanatı” isimli kitabında, ‘Tanrı tasavvuru’nun bireylere doğruluk ve bilgelğe olan gereksinimlerini destekleyerek psikolojik bir destek verdiğini, bu nedenle geliştirildiğini ileri sürmektedir. “Tanrılar Gibi Olacaksınız” eserinde ise Tanrı kavramının kabile reislerinin ya da kralların hüküm sürdüğü sosyopolitik bir yapı tarafından empoze edildiğini belirtmektedir. Fromm, din kavramını iki başlıkla incelemektedir: Otoriter din, hümaniter din. İlkinde bütün kuralları kendisinin belirlediği ve koşulsuz itaat bekleyen bir Tanrı tasavvuru vardır. İnananlar sempati duydukları, yakın hissettikleri, sevdikleri için değil, gücünden dolayı Tanrı’ya itikat ederler. Hümaniter din de ise, insanlar önemlidir, bu dinler bireyin evreni ve kendisini tanıyabilmesi için, yaşam tecrübesini geliştirmesine imkân verirler. Kendi aklıyla zayıf ve güçlü yönlerini keşfeden insan, evrenle bir olduğunu hissetmektedir (Çetin, 2018, ss. 86-87).

Maslow, dinle ilgili düşüncelerinde James, Jung ve Fromm’dan etkilenmiştir. Maslow da dini, insanın ürettiği bir olgu olarak ifade eder. İhtiyaçlar hiyerarşisi yaklaşımıyla ifade ettiği insanın temel ihtiyaçlarını açıklamaya çalışmıştır. Bunları fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları, aidiyet ve sevgi ihtiyacı, saygı ihtiyacı ve son olarak da kendini gerçekleştirme ihtiyacı şeklinde sıralamıştır (Karacoşkun, 2012, s. 50).

2.3. Din, Kültür ve İletişim

İnsan hayatı ve karşılaştığı durumları, içinde yetiştiği toplumun kültürü ile değerlendirir; kültürel simgeler aracılığı ile tanımlar. Bu nedenle din ile kültür ilişkisi iç içe geçmiş, birbirini tamamlayan ve geliştiren kavramlar olarak değerlendirilmelidir. Sosyal bilimciler din-kültür ilişkisini incelerken farklı pencerelerden bakmışlar dolayısıyla tanımlarını da farklı ifade etmişlerdir.

Anthony Giddens (2012) dini, kültürün biçimi olarak tanımlamaktadır. Berger (2015) ise din olgusunu, insan yaşamını düzenleyen temel olgulardan biri olarak tanımlarken; dinin, kültür ile ilişkisine vurgu yapmıştır. Birey, sosyalleşme sürecinde toplum ve diğer bireylerle etkileşim halinde yaşarken dini öğrenmekte ve böylece sosyal bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Okumuş, 2016, s. 10). Georg Simmel (1898) ise sistematik olarak din çalışmaları yapmamasına rağmen, eserlerinde sosyoloji ve kültür teorisi çalışmalarının içindeki katmanlardan din teorisi oluşturulabilmektedir. Simmel'e (akt., Aslan, 2021, s.513) göre din, parça ile bütün arasındaki ilişkiyi çeşitli biçimlerde ele alan sosyal ve kültürel bir biçimdir.

İnsan, sosyal bir varlık olarak konuşması, düşünmesi ile diğer canlılardan ayrılmaktadır; ayrıca insan, toplu halde yaşar ve diğer bireyler ve doğa ile de ilişki kurar. İletişimin temel amaçlarından biri de bireyler arasında ortaklık yaratmaktır (Kaya, 1985, ss. 1-2). İnsanoğlu toplumsal bir varlıktır. Bu özelliği ile de toplum içerisinde yaşama, yardımlaşma ve dayanışma gibi davranışları gerçekleştirir. Toplumsal ilişkilerini kurarken aynı zamanda inanç ve inanca ilişkin değerleri de oluşur. İletişim, sadece bireyler arasında ilişki kurma görevini üstlenmez, aynı zamanda kalıcılık, evrensellik ve değişmezlik olguları konusunda katkı sunar. Bir görüşün, ideolojinin ya da dini görüşlerin yaygınlık kazanarak toplumda benimsenmesi ancak etkili bir iletişim ile sağlanabilir (Gümrükçüoğlu, 2013, s. 75).

Dini iletişimden bahsettiğimizde, dini içerikli mesajların paylaşıldığı ve kodlamada diğer göstergelerin yanında dini sembollerin de kullanılabilirdiği bir iletişim düşünülür. Bu iletişimde paylaşım dine dair bir bilgi de olabilir, duygu da olabilir, düşünce ya da tutum olabilir. Bu iletişimde içerik ve semboller dini karakter taşımaktadır. Bu özellik dışında diğer iletişim biçimleri ile aynı şekilde gerçekleştirilirler. Bu nedenle, dini iletişimdeki sembol ve içeriklerin dini karakter taşıması dışında, iletişimin genelinde uygulanan kurallar din iletişimi için de geçerlidir. Diğer bir ifadeyle dini iletişim kavramını tanımlarken iletişim kavramıyla ilgili tanımlarda çizilen çerçeveyi dikkate almak gerekmektedir (Batar, 2020, ss. 422-423).

2.4. Medya ve Din Çalışmalarının Tarihsel Gelişimi

Medya ve din konusundaki akademik çalışmaların üç ana konuda yoğunlaştığı görülmektedir: Dinin medya aracılığıyla yayılmasına ilişkin çalışmalar; izleyici olarak dini cemaatler ve dini içerikleri ele alan medya eleştirileri (Stout & Buddenbaum, 2008, s. 227).

Bütün peygamberler, gönderildikleri toplumlar ile iletişim kurmuşlardır. Din, tebliğler yoluyla yayılmakta ve yaşatılmaktadır (Gümrükçüoğlu, 2013, s. 77). Dinin topluma yayılması ve bireylerin kabulünün sağlanması, ayrıca toplumsal yaşamda yer etmesi için yapılan her türlü eğitim ve dini misyonerlik faaliyeti bir dini iletişimdir ve dini iletişim kapsamında değerlendirilmelidir. İletişimin en eski şekillerinden biridir. Bu iletişim, Kur'an-ı Kerim'e göre üç varlık türü (ruhani varlıklar, insanlar ve diğer yaratılmışlar) ile Allah arasında gerçekleşebilir (Certel, 2008, s. 141).

Dini sosyalleşme sürecinde medya iki şekilde kullanılabilir. Birincisi, medya aracılığı ile dini bilgilerin yayılması ve aktarılmasıdır. Böylece din geniş kitlelerle buluşmuş olur ve toplum içerisinde benimsenir. İkinci şekli de toplumda rol model olarak tanınan insanların aracılığı ile gerçekleşmektedir. Çeşitli medya ürünlerinde yer alan bu kişiler, izleyenlerin örnek alacağı insanlardır. Bu tarz programları takip eden/izleyen insanlar, o kişilerin davranış ve söylemleri doğrultusunda dini tutum ve davranış eğilimi göstermektedirler. Bu ikinci biçimiyle medya, bir çeşit din eğitimi aracı olarak işlev görmektedir (Arslan, 2016, s. 10-11). TÜİK'in, Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ile birlikte gerçekleştirdikleri "Türkiye'de

Dini Hayat Araştırması”nda katılımcılara ‘dini bilgilerini geliştirme yolları’ sorulduğunda, 28.2 oranıyla medya ikinci sırada yer almıştır (DİB, 2014, s.137).

Medyada yer alan dini yayınların bir başka etkisi daha vardır: Medya, zaman zaman dini ve dini konuları aktarırken, dini olanı yeniden üreterek, popüler kültürün bir parçası haline getirebilir. Hjarvard bu durumu, dini bilgi ve deneyimleri popüler medya organlarının istekleri doğrultusunda yeniden şekillendirebilir biçiminde açıklamaktadır. Bu durumda medya, dini sembolleri, ritüelleri ve ibadetleri, bir kurgu malzemesi haline de getirebilir (Hayta, 2020, s. 129).

Medya hedef kitlesine sadece dini sunan bir aracı olmakla kalmaz, aynı zamanda dinselliğe dair temsiller de sunmaktadır. Bu nedenle dini gruplar daha geniş kitlelere ulaşmak için medyayı kullanmaktadır. Medya toplumun dine bakışını yönlendiren bir araç olmakla birlikte bireyler de medyayı bir araç olarak kullanabilmektedirler. Bu durum dijital çağda, internet ortamında daha yaygın görülebilmekte; dini ve dine dair unsurları hem olumlu hem olumsuz olarak etkileyebilmektedir (Kocabay Şener, 2019, s. 54).

3. Dijitalleşme ve Dini Pratikler

Manuel Castells (2006, s. 500), günümüzde dijitalleşmenin kültürel etkilerine vurgu yaparak, kullandığımız kültürel ifadelerin, yeni medyanın iletişim sistemine dahil edilmesiyle, toplumsal bir dönüşümün yaşandığını ifade etmektedir. Kültür ve dijital sistem arasındaki bu etkileşimde medya, kültür ve bileşenlerini dönüştürerek yeni kültür formları üretmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi sırasında, sosyal hayatta önemli bir yer tutan din olgusunun, medya ile nasıl bir etkileşimde olduğu ihmal edilmiş olsa da yakın dönem çalışmaları bu açığı kapatma gayretindedir.

3.1. İnternet, Sanal Cemaatler ve Din

Din ile bilgisayar teknolojilerinin beraber anılmaya başlandığı ilk dönem, 1970’li yılların sonlarında gerçekleşmiştir. Christensen ve Randy Suess tarafından 1978 yılında Chicago merkezli olarak BBS (Bulletin Board System/Bilgisayarlı Bilgi Sistemi) ismiyle, siber uzamda dinî fikir ve kanaatlerin paylaşıldığı ve tartışıldığı ilk mecra olarak hayata geçmiştir. Örneğin; CommuniTree adıyla yayın hayatına başlayıp, sonradan ismini değiştiren ORIGINS forum sitesi bir BBS türüdür. Bu forum sitesi, kullanıcıların çeşitli argümanlarla dinlerin ifade ettikleri ve bu çerçevede tartışma olanağı buldukları bir platformdur. Bu platformda her dine mensup insanlar, fikirlerini sınırlanmaksızın yazabilme özgürlüğüne sahiptiler. Sonraki zamanlarda bu online dini aktiviteler USENET sistemi ile de devam etmiştir. USENET, tartışma grupları olarak düzenlenen ve gruplanan bir sistem olarak yayın yapmaktaydı. Böylece dini içerikli tartışmalar bu sistem üzerinden de devam etmişti. 1993 yılında kurulan ilk dini içerikli tartışma grubu, USENET üzerinden yayın yapmaya başlamıştı. (Bu yayınlar günümüzde bildiğimiz anlamda Web (www) sisteminin geliştirilmesine kadar devam etmiştir. Web’in geliştirilmesiyle birlikte farklı tartışma forumları ve e-mail grupları üzerinden etkileşimler devam etmektedir (Dereli, 2019, ss. 94-95).

2000’li yıllardan sonra internet, devrimsel bir etkiyle web 2.0 sistemine geçmiş ve etkileşim önem kazanmaya başlamıştır. Bu yeni sistem her kesimden insanın ya da grubun kendi içeriklerini üretmesine olanak sağlamıştır. Bu çeşitlilik aynı zamanda dini içeriklerin ve etkileşimin de artmasını neden olmuştur.

Günümüzde dijital iletişim teknolojileri, çeşitli teknikleri kullanarak dijital iletişimdeki sosyal ilişkileri daha gerçekçi ve akışkan kılmakta, dinamik bir ilişkiler ağı oluşturmaktadır. Benzer bir zeminde dini pratiklere sahip olan, maneviyat ve ortak inanca dayalı tartışmalar, online konular ve organizasyonlarla birleşen etkileşimli çevrimiçi bu ağlar, değişik biçimlerde tezahür edebilmektedir. Bu oluşumlar çevirim içi de olabilirler, çevrimiçi toplulukların bir uzantısı da olabilirler. Bazıları ise çevrimiçi başladıkları yolda, ilerleyen aşamalarda çevrimdışı uzama da geçebilmektedir (Haberli, 2020, s. 889).

Aynı mekânı kullanan insanların kendi iradeleriyle bir araya gelmeleri biçiminde ifade edilebilecek cemaat benzeri sosyal örgütlenme anlayışı, teknolojik gelişmelerin, özellikle de internetin kullanımı ile değişmiştir.

Sosyal ilişkilerin fiziksel yakınlık bağlamından çıkarak, ortak değerlerin yakınlığı biçiminde ifade edilmesi yine internet sayesinde gerçekleşmiştir. Sosyal ağlar alanında çalışmalar yapan Barry Wellman 'cemaat' i sadece ortak mekânda bir araya gelen insanlar tanımından çıkartmış; ortak değer ve ilgi alanı şemsiyesi altında toplanmış insan toplulukları olarak değerlendirmiştir. Bu anlamda Tönnies'in geleneksel cemaat ve cemiyet ayrımı da yeni bir kavram olan sosyal ağlara dönüşmüştür. "Sanal Cemaat" kavramı ise ilk kez Howard Rheingold tarafından kullanılmıştır. Rheingold'un bu kavramı; iletişimlerini yüz yüze değil, internet üzerindeki topluluklarda gerçekleştiren insanları hedefleyerek kullanmıştır. Gerçekleştirdiği diğer çalışmalarında Rheingold, tanımını daha da geliştirmiş, 'birbirinden bağımsız bireylerin belli bir his ve vakit çerçevesinde" internet aracılığı ile iletişim kurmaları olarak kullanmıştır. (Haberli, 2012, ss.122-124).

Yapılan yakın dönemli çalışmaların bir kısmı, online ortamların kişilerde sosyal izolasyona neden olmadığını, hatta insanların sosyal ağlarını zenginleştirerek, genişlettiklerini; grup olma halinin fiziksel mekanla değil, sosyal ağ ile somutlaştırdıklarını ortaya koymaktadır. Aslında bu ilişkiler online ortamlarda gerçekleştiklerinde kolayca gözlenebilecek somut kamusal alanlardan, ekranlara taşınmaktadır. Yine benzer, yakın dönemli çalışmalar, online iletişimin genellikle davranış kalıplarını pekiştirdiğini, sosyal bağlantıları güçlendirdiğini ve doğal olarak da topluluk etkileşimini arttırdığını belirtmektedir. Bir diğer ifade ile, sanal ortam, kişilerin yeni ilişkiler kurmalarına olanak vermekte, topluluk bağlarını devam ettirmelerine katkıda bulunmakta dolayısıyla da topluluğun yeniden inşasına yardımcı olmaktadır (Yanıklar, 2014, s. 179-180).

Haberli'ye göre iletişim bilimciler ve din sosyologları, dinlerin dijital medya ile etkileşimlerini birkaç açıdan sınıflandırmış ve tanımlamışlardır. İnternetin kitleler tarafından yaygın kullanılmaya başladığı 1990'ların ortalarından 2000'li yılların başlarına kadar olan süreçte, dini içeriklerin internette yer alma biçimleri (Cyber / Virtual Religion) "Sanal Din" kavramı ile ifade edilmiştir. Bu kavramın kullanılmasındaki amaç, din olgusunun internet ile ilk kez karşılaşmasına, bireylerin dini ve manevi yaşantılarını dijital dünyaya taşınmasına dikkat çeken bir etkileşim şekli vurgulamaktır. Din/Dinlerin interneti, iletişim ortamı olarak kullanması 'Religion Online' olarak ifade edilirken, din/dinlerin interneti ve dijital ortamı bir etkileşim alanı olarak kullanması 'Online Religion' biçiminde kavramsallaştırılmıştır (Haberli, 2019, s. 310).

Yeni medya ortamının çeşitliliği, dijital teknolojilerdeki gelişmelerle birlikte, din ile etkileşimin artması beraberinde yeni kavramları doğurmuştur. Çevrimiçi din pratiklerini tanımlamak için "Dijital Din" kavramı yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Heidi Campbell'in akademik çalışmaları ile, dijital medya ve kültürünü ifade etmek üzere 'Dijital Din' kavramı yaygın olarak kullanılmaya

başlamıştır. Dijital din kavramı, sanal din ve online religion/religion online tanımlarını da içerisinde barındırarak, dijital medya aracılığı ile ortaya çıkan din olgusunu ifade eder (Campbell, 2013, s. 3). Bu çerçevede, din pratiklerinin sadece çevrimiçi ortamda yer almasını ifade etmez, beraberinde söz konusu dijital medya ortamlarının, dini pratiklere etkisine de vurgu yapar. Dijital medya ortamları dini pratikleri şekillendirir ve karşılıklı olarak dijital medya da dini pratiklerden etkilenir (Campbell, 2013, s. 1).

Din ve siber uzam ile ilgili yapılan çalışmalarda, sekülerlik-kutsallık tartışmaları bu bağlamda tartışmaya açılmıştır. İnternet; bir araç, ortam ya da uzam olarak teknolojik bir üründür. Aynı zamanda bu haliyle seküler modern dünyanın modern bir ürünüdür. O zaman “modern düşüncenin zaman zaman görmezden geldiği, zaman zaman da dışladığı “din” kavramı nasıl olur böyle seküler bir kurumun içerisinde yer bulmaya çalışır” tartışmaları gündeme gelmiştir. Campbell geleneksel dinsel öğretilerin seküler yaklaşımlardan uzaklaşması gerektiğini tavsiye ettiğini söylemektedir. Campbell’e göre bu nedenle birçok dini muhafazakâr grup modern ve seküler dünyanın iletişim kanalı olan interneti bir tehdit olarak algılamaktadır. Online din ile ilgili yapılan son dönem çalışmalar, internetin dini yapıları ve ilişkileri nasıl etkilediğine odaklanmıştır. Bu çalışmalarda ağırlıklı olarak internetin yeni online dini otorite biçimlerini nasıl üretebileceği ve bunların geleneksel dini otorite biçimlerini nasıl etkileyecekleri üzerinde durulmuştur (Campbell, 2006, s. 15). Bu konu üzerine gerçekleştirilen erken dönem çalışmaları, farklı çevrimiçi dini topluluklarda internetin geleneksel otoriteyi hem onaylama hem de tehdit etme potansiyeli olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu çalışmalar, otorite kavramını tanımlamamakta ve çerçevesini çizmemektedir. Bu çalışmalarda altı çizilen, internetin bir terim olarak, din olgusunu nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle Campbell, otorite teriminin, online bağlamda kullanıldığında ne kastedildiğinin iyi araştırılması ve açıklanması gerektiğini belirtmektedir (2007, s. 1044).

Haberli (2016, s. 1317), bu noktada, iletişim araçlarının ortaya çıkışı ve yaygınlaşması ile birlikte gerçekleşen hem kamusal otoritenin hem de dini otoritenin zayıflamasını örnek göstererek, günümüzde bütün kitle iletişim araçlarının işlevini bünyesinde toplayan internetin bireyler için sağladığı olanaklara dikkat çekmektedir. Bireyler internet sayesinde, hiçbir örgütsel ya da kamu baskısı hissetmeden kendilerini ifade edebilecekleri bir alan bulabilmektedir.

3.1.1. Covid-19 Pandemisi ve Online Dini Pratikler

Beklenmedik bir biçimde ortaya çıkan Covid-19 salgını, tüm dünya gibi ülkemizde de etkili olmuş, bütün sosyal kurumları derinden etkilemiştir. Salgın, bütün sosyal alanlarda olduğu gibi dini alanda da önemli etkiler yaratmıştır. Belirsizliklerin içinde bir korku ortamı yaratan bu salgın, bireylerde korku, stres ve bunalım yaratarak, psikolojik sorunların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Belirsizliğin ve korkunun hâkim olduğu bu gibi dönemler, insanların dini ibadetlere daha çok ihtiyaç duydukları dönemlerdir.

Online anket yöntemi ile yapılan bir çalışmada, (Kaplan, Sevinç & İşbilen, 2020, s.590) “Salgın sürecinde katılımcıların %85’i dua ettiğini, %62.3’ü ibadetlerini yerine getirmeye çalıştığını, %52.93’ü Kur’an okuduğunu, %40.26’sı sadaka verdiğini ve %37.70’i zikir/tesbih çektiğini ifade etmiştir. Bir başka çalışmada ise görüşme tekniği kullanılmıştır. Bu çalışmada salgın sürecinde insanların dine yönelmesinde ve dinî ritüellerini yerine getirmesinde bir artış yaşandığı tespit edilmiştir (Güngör, 2020, s. 423).

Online anket yönteminde yapılan çalışmada "Salgın bana manevi değerlerimizi hatırlattı" diyenlerin oranı %79, "Ölüm gerçeğini daha yakından hissettim" diyenlerin oranı %76.8 ve "Dini duygularım yoğunlaştı" diyenlerin oranı %73.8 olarak tespit edilmiştir (Kaplan, 2020, s. 593). İnsanların salgın döneminde dini uygulamalara daha yakınlaştığı; dua etme oranlarını iki katı çıkardıkları da yine bu araştırmada ortaya çıkmıştır. Hatta ABD’de gerçekleştirilen bir çalışmada, kendilerini “az dindar”ım, “hiç dindar değil”im ve “hiçbir dine mensup değil”im şeklinde ifade eden bireyler bile salgının yarattığı psikolojik krizle başa çıkmak için dua ettiklerini ifade etmiştir. Kısacası din, “salgınların yarattığı korku, panik, stres, endişe gibi psikolojik krizlerle başa çıkmak için güvenli bir liman olma işlevini yerine getirmektedir” (Kalgı, 2021, s. 113).

Covid-19 Pandemisi, bütün dünyada kutsal mekânlardaki dini etkinliklerin aksamasına neden olmuştur. İnsanlar, kalabalık mekânları kullanamadığı için toplu dini etkinlikler gerçekleştirilememiştir. Bu durum, dini vecibelerini yerine getirmek isteyen insanları, interneti kullanmak zorunda bırakmıştır. Birçok dini kurum ve grup, dini faaliyetlerini gerçekleştirmek için dijital ortamlara yönelmiştir. İnsanlar buldukları yerden ayrılmadan, dijital topluluklar ile birlikte dini pratiklerini sürdürebilme olanağı bulmuşlardır.

3.2. Sosyal Medya Vaizliği (Televanjelizm-Tele-Dai)

Medya vaizi, son yıllarda televizyonlarda dini konularda sohbet programları hazırlayan, hedef kitlelerine dini görüşlerini aktaran din adamlarını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Medya vaizi dini konulardaki bilgiye talebi karşılayabilmek, insanların inançlarını taze tutmak ve dini pratiklerin uygulayabilmesini sağlamak amacıyla yayınlarını gerçekleştirir (Şimşek, 2019, s. 132).

Dünyada televanjelizm adı ile anılan medya vaizliği, televizyon ve evanjelizm kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Evanjelistler, Hristiyan vaizlerdir. Bu vaizlerin amacı, Hristiyanlık adına para kazanmaktır. Televanjelizm terimi Hristiyanlığa dayanmaktadır. Evanjelistler, misyoner İncil vaizleridir ve televanjelizm bu yüzden İncil'e ve Hristiyan vahyine karşılık gelmektedir. Televanjelistler, televizyon ve radyo aracılığı ile hedef kitlelerine ulaşmaya çalışmakta ve Hristiyanlık dinine dahil etmeye çaba gösterirler. Amaçları hedef kitleyi Hristiyanlık dinine ikna etmek olduğu için, çeşitli ikna yöntemleri kullanılmaktadır. Dolayısıyla etkili hitap ve hedef kitleyi etkileme çabaları büyük önem taşımaktadır. (Kayseri, 2019, s.73).

Elbette iletişim araçlarının sunduğu teknik imkânlardan sadece Hristiyan değil Müslüman medya vaizleri de yararlanmışlardır. Tarık Ramazan, Amr Halit ve Abdullah Gymnastiar gibi vaizler popüler olmuşlardır. Ayrıca ‘Küresel Müftüler’ ile, Yusuf el-Karadavi gibi Müslüman kanaat önderleri de geniş kitlelere hitap etme olanağı bulmuşlardır. Günümüzde Müslüman medya vaizleri de iletişimin teknik olanaklarını kullanarak küresel ölçekte kitlelere hitap etmektedir.

Müslüman medya vaizleri, televanjelizm kavramını özellikle bu kelimeyi ilk kullananların Hristiyan din vaizleri olması nedeniyle kullanmayı pek tercih etmemişlerdir. Bu kelime yerine “Tele Dai” veya “Medya Davetçisi” ifadelerini kullanmayı daha uygun bulmuşlardır.

Dai kelimesi davetçi anlamında kullanılmaktadır. Hedef kitleyi İslam dinine yaklaştırarak, tercih etmesini sağlamak amacıyla yapılan etkileme çalışmalarıdır. Bu çerçevede ‘tele dai’ ifadesi ile günümüz medyasında gayriresmi bir tarz ile dini terminoloji kullanarak hedef kitleye seslenen kişiler ifade edilmektedir. Yeni medya ortamlarının hızlı bir şekilde hayatımıza girmesiyle birlikte ‘tele dai’, sadece televizyon ya da radyo ile sınırlı kalmamıştır. Hem televanjelistler hem de medya davetçisi ya da

teledai'ler bütün medya ortamları (geleneksel medyanın yanı sıra, internet siteleri, mobil uygulamalar, sosyal medya ortamları ya da mobil teknolojileri) aracılığı ile bilginin üretimi, dağıtımı ve tüketimini sağlamaktadırlar.

Medya vaizleri, özellikle gençlerin dijital ortamlara gösterdiği ilgiyi göz önünde bulundurarak, bu alanları daha aktif kullanmaya başlamışlardır. Dijital dünya, medya vaizleri için de gündemi daha rahat takip edebilme şansı sağlarken, genç katılımcılarla etkileşimde bulunma imkânını da sağlamaktadır. Böylece gün içerisinde birden fazla paylaşımda bulunma imkânına sahip olmakta, bu paylaşımlara gençlerin tepkilerini, soru ve önerilerini de değerlendirebilmektedirler. Böylece genç nesillerle bağ güçlenmiş ve iletişim akışı da sağlanmış olur. Ayrıca geleneksel vaizlerden farklı olarak, sadece fıkhi kurallar ya da fetvalar vermekle kalmaz, toplumsal konularda da görüş bildirmektedirler. Bazı medya vaizleri dijital ortamdaki bu buluşmaları daha profesyonelce düzenleyebilmek için, sosyal medya uzmanı ekipler ile de çalışmaktadır.

Medya vaizliği kavramına eleştirel yaklaşanlar ise bu tür pratikleri ticarileşme ve dinin yozlaştırılmasına neden olacağını düşünmektedir (Şimşek, 2019, s. 40). Mustafa Arslan'da iletişim teknolojilerinin farklı kesimlere ulaşma imkânı sağlayabileceği gibi negatif etkileri de olduğunu düşünmektedir. Poyraz'a göre dini içeriklerin medyadaki artışı geleneksel dünyadaki güvenlik duvarlarını yıkabileceği; dinsel çözümlü ve anomiyeye neden olabileceğini belirtmektedir (Poyraz, 2016, ss. 16-17).

Dini iletişim her dönemde kendi kitlelerine ulaşmak için teknolojik yeniliklerden yararlanmışır. Din adamlarının en önemli görevleri, dine çağırarak ve tebliğ etmektir. Bu çağırının yerine ulaşabilmesi, güncel teknolojik iletişim araçlarından yararlanmayı gerektirmektedir. Dini metinler nesilden nesile aktarılırken, önceleri sadece söz olarak aktarım gerçekleştirilebiliyordu. Daha sonra yazının icadı ile harfler aracılığı ile iletişim sürdürüldü, matbaa ile daha geniş kitlelere ulaşıldı. Bu süreçte insanlar kitle iletişim teknolojileri ilerledikçe ve çeşitlendikçe, sesli (radyo), görüntülü (televizyon) ve anlık iletişim sağlanabilecek (internet) kanalları kullanmayı sürdürmüştür (Menekşe, 2015, ss. 151-166).

Sonuç

Yükselen bir ivmeyle artan teknolojik gelişme, toplumun bütün katmanlarını etkilemektedir. İnsanlık tarihi kadar eski iki kavram 'din' ve 'iletişim' de bu etkiden payını almaktadır. Özellikle iletişim alanındaki teknolojik gelişmeler toplumları değiştirmekte ve dönüştürmektedir. İletişim, toplumsal hareketler ve gelişen sanayileşme ile insanlık tarihinin son iki yüzyılı gittikçe artan bir hızla gelişmiştir. Bu teknolojik gelişme, kitleleri ve bireyi düşünsel anlamda etkilemeyi beraberinde getirirken, toplumsal yapıyı da dönüştürmüştür. Günümüzde, anlık interaktif iletişimle sadece bireylere değil; kitlelere de ulaşmayı sağlayan dijital ortamlar dini iletişim için de yeni kanallar açmaktadır.

İletişim, içinde bulunduğu toplum ile sıkı bir etkileşim içerisinde. Toplumun talepleri ve gereksinimleri iletişimin yönünü ve şeklini belirlerken, iletişim alanındaki yenilikler de toplumsal/bireysel iletişimde önemli roller üstlenmektedir. Bu nedenle tarihsel gelişim içinde iletişim biliminin izlediği düşünsel yol, toplumu da belirleyen, değiştiren ve dönüştüren bir etkiye bulunmaktadır. İletişim alanındaki teknolojik yenilikler ve icatlar, içinde bulunduğu toplumsal ve bireysel iletişimi de dönüştürmüş, gündelik pratikleri değiştirmiştir. Din yapısı gereği tarihsel olarak da iletişim süreçlerindeki değişimi; din iletişimi, din eğitimi bağlamında değerlendirmiştir. Dinlerin ilk çıkış zamanlarındaki yayılma ve tanınma gereksinimi, iletişim sayesinde gerçekleşmiştir. Sözlü kültürün

hâkim olduğu dönemlerde din, hafıza gücü ve hitabet yetenekleri sayesinde yayılabilmektedirken, matbaanın icadı ile birlikte yazılı biçime kavuşmuş, böylece daha geniş kitlelere tek kanal ile ulaşma olanağı bulmuştur. Radyo, televizyon ve sinemanın insanlığın hayatına girmesi toplumsal yapıyı derinden etkilemiştir.

Günümüzde ise dijital dünyanın oluşturduğu sanal topluluk ortamları, din eğitimi ve dini pratikler açısından da önemli bir alanı ortaya çıkarmıştır. Seküler dünyanın ürünleri olan iletişim araçlarına uzun süre mesafeli duran din olgusu, geniş kitlelere hitap edilebilen bu ortamda gittikçe daha fazla yer bulmaktadır. Özellikle Covid-19 pandemisi sırasında cemaatiyle yüz yüze iletişim kuramayan din adamları için önemli bir kanal olmuştur. Gerçek hayatta cemaatiyle aynı mekânda bir araya gelemeyen vaizler dijital ortamlar sayesinde, hedef kitlelerine ulaşabilmişlerdir. Yine aynı şekilde bireyler de sakin kalabilmek için afet dönemlerinin en önemli ihtiyaçlarından biri olan dua ve ibadet gereksinimlerini internet üzerinden sağlayabilmişlerdir.

Bütün bu gelişmeler, online din pratiklerinin önemini artırmıştır. Bireyler gündelik faaliyetlerinin yoğunluğundan ötürü inanç alanlarının daralması nedeniyle, dini ihtiyaçlarını dijital ortamdaki sosyal medya alanları ile telafi edebilmektedir. Yine aynı şekilde din adamları da cemaatlerine bu vasıtayla ulaşabilmektedir. Bu noktada toplum bilimleri alanında medya ve din ilişkisini ele alan çalışmalara yönelik büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır. Teknolojik değişimin hızı, bireylerin dijital mecralara yönelimi düşünüldüğünde akademik alanda yapılacak çalışmaların önemi daha da artmaktadır.

Kaynakça

- Aksu, H. (2018). *Dijitalleşme Nedir?*. Pusula.
- Anık, C. (2018). Medya ve Demokrasi İlişkisinin Bağ ve Bağlantıları Üzerine Yeniden Düşünmek. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*. Özel Sayı, 129-138.
- Aslan, A. (2021). Georg Simmel'in Din Teorisinin Temel Yaklaşımları. *Marifetname*. 8 (2). 503-531. <https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.995309>.
- Batar, Y. (2020). İletişim Modelleri Işığında Dini İletişimin Doğası/The Nature of Religious Communication in the Light of Communication Models. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, Güz 2020 (2), 417-439.
- Berger, P. L. (2015) *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, (Ali Coşkun, Çev.), 5.Baskı, Rağbet Yayınları.
- Buğdaycı, A. (2007). *Kur'an-ı Kerim'e Göre Üç Semavi Din (Yahudilik-Hristiyanlık-İslamiyet)*. (Doktora tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Campbell, H. (2013). *Digital Religion Understanding Religious Practice in New Media*. Routledge.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür. Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi* (Ebru Kılıç, Çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Certel, H. (2008). Din-İletişim İlişkisi ve Dini İletişim Engelleri. Isparta: *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 21(2), 127-158.
- Çağlar, Ş. (2017). *Şövalyelik Mesleği Gazeteciliğe Sosyal Medya Etkisi*. Literatürk.
- Çetin, Ö. (2018). Erich Fromm'da Tanrı Tasavvuru. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 18(3), 75-98. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/41986/441149>
- Dereli, M. D. (2019). Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması. *İnsan ve Toplum*. 9(1), 85-116.
- Diyaret İşleri Başkanlığı. (2014). *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: DİB <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/340/ekutuphane3.5.1.2.15.pdf?sequence=1&isAllowed>.
- Erdoğan, İ. & Alemdar, K. (2002). *Öteki Kuram: Kitle İletişimine Yaklaşımların Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*. Erk.
- Giddens, A. (2012), *Sosyoloji*, Edit. Cemal Güzel, 1.Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Haberli, M. (2016). İnternet Çağında Din: Konu ve Yaklaşımlar. 2. Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı (s. 1314-1320). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları.
- Haberli, M. (2020). Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 879-902. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/729581>.
- Hayta, N. (2020). Medya ve Din İlişkisi Bağlamında 'Prof. Dr. Nihat Hatipoğlu ile Dosta Doğru' Programının İncelenmesi. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 127-150. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/mediad/issue/55331/731242?publisher=erciyesmedia>
- Kalgı, M. E. (2021). Koronavirüs Salgını ve Dindarlıkla İlgili Yapılmış Ampirik Çalışmaların Analizleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 53, 111-132.

- Kaplan, H., Sevinç, K. & İşbilen, N. (2020). Doğal Afetleri Anlamlandırma ve Başa Çıkma: Covid-19 Salgını Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies*.
- Karaçoşkun, M.D. (2012). Modern Psikolojide Dine Yaklaşımlar. Mustafa Doğan Karacoşkun (Ed.). *Din Psikolojisi*. Grafiker.
- Kaya, R. (1985). *Kitle İletişim Sistemleri*. Teori.
- Kayseri, Z. (2019). Sosyal Medya Vaizliği: Amerika ve Türkiye Örneği (Yayınlanmamış Doktora Tezi). *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Kehrer, G. (1998). Din Sosyolojisi. *Din Sosyolojisi* (Yasin Aktay, M.Emin Köktaş Der.). İstanbul: Vadi.
- Kocabay Şener, N. (2019). Türkiye’de Medya ve Din Araştırmalarını Yeniden Düşünmek: Eksiklikler Nasıl Doldurulabilir?. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*. 2(1), 53-69. <https://dergipark.org.tr/en/pub/mediad/issue/46406/567279?publisher=erciyes>
- Maalouf, A. (2009). *Çivisi Çıkmış Dünya* (Orçun Türkay, Çev). YKY.
- McLuhan, M.&Powers, B. R. (2001). *Global Köy: 21. Yüzyılda Yeryüzü Yaşamında ve Medyada Meydana Gelecek Dönüşümler* (B. Öcal Düzgören, Çev.). Scala.
- Odyakmaz Acar, N. & Çağlar, Ş. (2021). Media Sociology Under Digital Siege. *Digital Siege*. Sevimece Karadoğan Doruk, Seda Mengü& Ebru Ulusoy (Ed.), 211-246. <https://doi.org/10.26650/B/SS07.2021.002.11>
- Odyakmaz Acar, N. (2019). Yeni Medya Ekolojisinin Dijital Aktivizme Etkisi. *Dijital Aktivizm Üzerine*. Hatun Boztepe Taşkıran & Murat Mengü (Ed.), 103-137. Der.
- Okumuş, E. (2016). Toplum Bağlamında Din-Kültür Etkileşimi. *Electronic Turkish Studies*. 11(7). Erişim: https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=19645 .
- Okumuş, S. (2007). *Kur’an’da Cennet Kavramı*. (Yüksek Lisans Tezi). *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Ong, W. (1999). *Sözlü ve Yazılı Kültür* (Sema Postacıoğlu Banon, Çev). Metis.
- Oruç, M. S. (2021). İletişim Araçları, Siyaset ve Toplumsal Değişim: Harold A. Innis’in Teorik Mirası Üzerinden Bir İnceleme. *İnsan ve Toplum Dergisi*. 11 (1), 1-29. <https://doi.org/10.12658/M0421>
- Özçetin, B. (2018). *Kitle İletişim Kuramları*. İletişim.
- Öztürk, H. (2002). *Sosyolojik Yansımalar*. Nobel.
- Poyraz, M. (2016). Kitle İletişim Araçları, Medya ve Din İlişkisi Üzerine. *Birey ve Toplum*, 6(1), 5-26. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/birtop/issue/24344/258033>
- Sadakaoğlu, M. C. (2020). Paul Virilio’nun Kuramsal Dünyasına Kısa Bir Giriş Denemesi. *Social Sciences Studies Journal*. 6 (54), 204-214. <https://doi.org/26449/sss/2077>
- Sezen, Y. (1998). *Sosyoloji Açısından Din: Dinin Sosyal Müesseseler Üzerindeki Tesirleri*. MÜİ FV.
- Simmel, Georg. “Zur Soziologie der Religion”. *Neue Deutsche Rundschau* (Freie Bühne) 9 (1898), 111-123. <https://socio.ch/sim/verschiedenes/1898/religion.htm>
- Stout, D. E. & Buddenbaum, J. M. (2008). Approaches to the Study of Media and Religion: Notes from the Editors of the Journal of Media and Religion with Recommendations for Future Research. *Religion*. 38(3). 226-232. <https://doi.org/10.1016/j.religion.2008.05.011>

- Şimşek, A. (2019). *Dinin Medyatikleşmesi Üzerine Bir Araştırma: Mustafa Karataş-Yusuf Kavaklı, Zekeriya Beyaz Örnekleri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şimşek, İ. (2019). Sosyoekonomik Bir Medya Gerçekliği Olarak Televizyon Vaizliği. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*. 2 (1), 123-136. <https://dergipark.org.tr/pub/mediad/issue/46406/562245>
- Tanrıverdi, H. (2018). Din-Kültür ilişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 8(3), 595-601. <https://dergipark.org.tr/en/pub/odusobiad/issue/40617/466884>
- Tekinalp, Ş. & Uzun, R. (2004). *İletişim Araştırmaları ve Kuramları*. Derin.
- Tümer, G. (1994). Din. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim: <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>.
- Vardı, R. (2012). İnternet ve İslam: Din Sosyolojisi Açısından Dini Siteler Üzerine Bir Araştırma. (Doktora Tezi). *İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Varol, E. & Varol, M.Ç. (2019). Kavram ve Kuramlarıyla Marshall McLuhan'a Bakış: Günümüzün Egemen Medya Araçları Ekseninde Bir Değerlendirme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*. 5(1), 137-158.
- Virilio, P. (1996). *Hız ve Politika* (M.Cansever, Çev.). Metis Yayınları.
- Yanıklar, C. (2014). Sanal Topluluklar ve Geleneksel Topluluklar Arasındaki Farklılıkların Sosyolojik Bir Analizi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 17/1, 158-190. <https://doi.org/10.18490/sad.15629>
- Yaylagül, L. (2010). *Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*. Dipnot.
- Yurtsever, E.A. (2019). Dijitalleşmenin Karanlık Yüzü. *Dijitalleşme Değerler ve Din Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Dicle Üniversitesi.
- Yücel, R. (2017). Yazılı Kültür-Dijital Kültür Bağlamında Mesajın Değişen Yapısı (Örnek Olay: Ana Britannica Ansiklopedisi ile Ekşi Sözlük Karşılaştırılması). *Akdeniz Üniversitesi*.